

Ni modèlica ni immodèlica. La transició des de la historiografia

PERE YSÀS

Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica (UAB)

El procés de canvi polític de la dictadura a la democràcia continua generant noves publicacions i segueix ocupant un lloc destacat en el debat polític. Una visita periòdica a les llibreries permet apreciar la constant aparició de nous títols, la majoria de caràcter assagístic i una petita part aportats per la historiografia.¹ I sobre la presència de la transició en el debat públic es manté la divergència radical entre dues explicacions que, tanmateix, comparteixen bona part de l'argumentació bàsica: la de l'èxit del canvi polític conduït per una part del reformisme franquista, i la que, reforçada i ampliada en els darrers anys, considera la transició com la font de tots o de gairebé tots els mals del nostre passat immediat i del present.

La primera condició per al canvi: una dictadura en crisi

Entre un considerable assagisme sovint notablement desinformat i un debat massa condicionat per les posicions polítiques actuals, la historiografia va aportant recerques que ens permeten aprofundir en el coneixement dels condicionants del canvi polític, dels projectes presents a la societat espanyola, dels actors que els van impulsar, amb les seves forteses i debilitats, i de la dinàmica del procés. Alhora, la recerca consolida una interpretació que té poc a veure amb les visions simplistes, esbiaixades i

1 Cal destacar les aportacions d'un bon nombre de congressos celebrats en els últims anys, entre d'altres, C. MOLINERO, ed., *La Transición, treinta años después. De la dictadura a la consolidación de la democracia* (Barcelona: Península, 2006); A. MATEOS & A. HERRERÍN, ed., *La España del presente: de la dictadura a la democracia* (Madrid: Asociación de Historiadores del Presente, 2006); R. QUIROSA-CHEYROUZE, coord., *Historia de la Transición en España. Los inicios del proceso democratizador* (Madrid: Biblioteca Nueva, 2007); P. YSÀS, ed., *La configuració de la democràcia a Espanya* (Vic: Eumo, 2009); R. QUIROSA-CHEYROUZE, ed., *Prensa y democracia. Los medios de comunicación en la Transición* (Madrid: Biblioteca Nueva, 2009), i *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (Madrid: Biblioteca Nueva, 2011).

políticament interessades que han conformat la visió de la transició en sectors extensos de la societat.

La primera condició per al canvi: una dictadura en crisi

Un règim polític estable, amb suports socials amplis, sense qüestionaments importants i sense greus amenaces exteriors no desapareix. La primera condició per a un canvi de règim és que aquest estigui immers en una profunda crisi, que habitualment no té una única causa. En el cas de la dictadura franquista, des del final dels anys seixanta, es va combinar un dissentiment creixent, tant actiu com passiu, i unes divergències internes molt notables.

Una part de la investigació recent ha avançat significativament en l'estudi dels moviments socials antifranquistes que van contribuir de manera determinant a la crisi de la dictadura i van condicionar el procés de transició. A les monografies sobre la conflictivitat i l'activisme obrer publicades entre mitjan dècada dels noranta i els primers anys del segle XXI,² s'hi ha afegit un bon nombre de treballs que ens permeten conèixer millor les característiques dels conflictes i de l'activisme antifranquista.³ Paral·lelament s'ha produït un creixent interès pels moviments veïnals,⁴ i de manera més limitada també s'han desenvolupat noves recerques so-

2 Vegeu, entre d'altres, S. BALFOUR, *Los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988)* (València: Edicions Alfons el Magnànim, 1994); J. BABIANO, *Emigrantes, cronómetros y huelgas. Un estudio sobre el trabajo y los trabajadores durante el franquismo (Madrid, 1951-1977)* (Madrid: Siglo XXI/Fundación 1º de Mayo, 1995); J. GÓMEZ ALÉN, *As CCOO de Galicia e a conflictividade laboral durante o franquismo* (Vigo: Xerais, 1995); C. MOLINERO & P. YSÀS, *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista* (Madrid: Siglo XXI, 1998); J.A. PÉREZ, *Los años del acero. La transformación del mundo laboral en el área del Gran Bilbao (1958-1977)* (Madrid: Biblioteca Nueva/Instituto de Historia Social Valentín de Foronda, 2001).

3 S. CRUZ & J. PONCE, coord., *El mundo del trabajo en la conquista de las libertades* (Jaén: Universidad de Jaén, 2011); P. LAGO, *La construcción del movimiento sindical en los sistemas políticos autoritarios. Las Comisiones Obreras de Galicia (1966-1975)* (Madrid: Libros de la Catarata, 2011); X. DOMÈNECH, *Cambio político y movimiento obrero bajo el franquismo. Lucha de clases, dictadura y democracia (1939-1977)* (Barcelona: Icaria, 2012), entre d'altres. Vegeu també N. SARTORIUS & A. SABIO, *El final de la dictadura. La conquista de la democracia en España (noviembre de 1975 - junio de 1977)* (Madrid: Temas de Hoy, 2007).

4 V. PÉREZ QUINTANA & P. SÁNCHEZ LEÓN, ed., *Memoria ciudadana y movimiento vecinal. Madrid, 1968-2008* (Madrid: Libros de la Catarata, 2008); C. MOLINERO & P. YSÀS, ed., *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició* (Barcelona/Bellaterra: Ica-

bre el moviment estudiantil.⁵ D'altra banda, l'estudi de conflictes i moviments socials s'ha ampliat més enllà de les àrees urbanes més industrialitzades i això ens permet conèixer molt millor el grau d'extensió del dissentiment en els anys finals de la dictadura.⁶

Amb la recerca acumulada, resulta insostenible minimitzar la importància de la conflictivitat obrera que va trencar l'ordre laboral franquista, i de la rebel·lió universitària que va convertir els centres d'ensenyament superior en zones de llibertat i va portar la universitat franquista a les portes del col·lapse. Tampoc no es pot ignorar el paper de la mobilització veïnal en l'erosió i deslegitimació de les institucions locals i de les institucions dictatorials en general. L'enfrontament amb la dictadura de sectors significatius de treballadors, de veïns de barriades populars i d'estudiants va impulsar la denúncia del franquisme en d'altres sectors socials —intel·lectuals, professionals, clergues, artistes— en el marc d'una societat que, des de l'inici de la dècada dels anys seixanta, va viure profundes transformacions socioeconòmiques i culturals. Però la conflictivitat no va ser conseqüència mecànica dels canvis estructurals i no pot explicar-se sense el creixement de la militància antifranquista que en va ser el principal motor: són les «minories subversives», utilitzant el llenguatge de la dictadura.

Tanmateix, ha estat important també la senyalització dels límits de la mobilització antifranquista per tal de corregir formulacions que, en oposició a aquells que l'han ignorada, han dibuixat un escenari en el qual l'enderrocament del règim estava a tocar, de manera que només les renúncies inexplicables, o la incapacitat o la traïció dels dirigents de l'oposició

ria/UAB/Memorial Democràtic, 2010); C. GONZALO, *Democracia y barrio. El movimiento vecinal en Valladolid* (Valladolid: Universidad de Valladolid, 2013).

5 A investigacions anteriors, com ara les de B. SANZ DÍAZ, *Rojos y demócratas. La oposición al franquismo en la Universidad de Valencia, 1939–1975* (València: CCOO.PV/Albatros, 2002), i de J. ÁLVAREZ, *Envenenados de cuerpo y alma. La oposición universitaria al franquismo en Madrid (1939–1970)* (Madrid: Siglo XXI, 2004), cal afegir-hi: E. HERNÁNDEZ SANDOICA, M.A. RUIZ CARNICER & M. BALDÓ, *Estudiantes contra Franco (1939–1975). Oposición política y movilización juvenil* (Madrid: La Esfera de los Libros, 2007); A. CARRILLO-LINARES, *Subversivos y malditos en la Universidad de Sevilla (1965–1977)* (Sevilla: Universidad de Sevilla, 2008); S. RODRÍGUEZ TEJADA, *Zonas de libertad. Dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia, II: 1965–1975* (València: Publicacions de la Universitat de València, 2009).

6 Cal destacar els treballs sobre Castella–La Manxa. Vegeu O.S. MARTÍN GARCÍA, *A tientas con la democracia. Movilización, actitudes y cambio en la provincia de Albacete, 1966–1977* (Madrid: Libros de la Catarata, 2008); M. ORTIZ HERAS, ed., *Movimientos sociales en la crisis de la dictadura y la transición: Castilla–La Mancha, 1969–1979* (Ciudad Real: Almud Ed., 2008).

no ho va fer possible. La mobilització va contribuir decisivament a la crisi de la dictadura, però mai no va assolir l'extensió i la intensitat per portar-la a la fallida. En primer lloc, perquè l'aparell repressiu va estar plenament operatiu fins a la fi del règim, de manera que va poder contenir i limitar la mobilització opositora, i va ser capaç de continuar exercint una funció dissuasiva de primer ordre. En segon lloc, perquè va mantenir-se en la societat una por extensa, alimentada per la memòria de la violència extrema del primer franquisme, traduïda en passivitat. Una passivitat afavorida també per les expectatives de millora de les condicions de vida en un context de creixement econòmic i de canvis socials. Finalment, tot i la progressiva extensió de la conflictivitat, les seves expressions més intenses van trobar moltes dificultats per manifestar-se fora de les principals concentracions industrials i urbanes.

Altrament, l'oposició antifranquista no era un actor únic, com a vegades es presenta, sinó notablement heterogeni. La construcció d'una alternativa comuna de l'antifranquisme no va ser fàcil; la principal formació política, el PCE, tenia molt clar que calia conjugar la mobilització social amb la màxima unitat política.⁷ Sense una gran mobilització social, la unitat antifranquista estava mancada de força i, sense unitat, la mobilització no podia fonamentar una alternativa viable per acabar amb la dictadura. Per això, el «partit de l'antifranquisme» va esforçar-se en les dues direccions, amb un èxit estimulants a Catalunya amb la formació l'any 1971 de l'Assemblea de Catalunya. Però en el conjunt d'Espanya la unitat va resultar molt més difícil en absència d'un factor transversal com el catalanisme; els grups socialistes, democratacristians i liberals eren molt dèbils organitzativament, amb una presència molt feble o senzillament nul·la en els principals moviments socials, i aquesta debilitat esdevenia un obstacle afegit davant l'hegemonia comunista. A més a més, en aquests grups hi havia actituds molt moderades i receloses de la mobilització popular.

Tanmateix, la formació de la Junta Democràtica el juliol de 1974 va esperonar les forces que no van voler formar-ne part i que crearien mesos

7 Estudis recents sobre el PSUC: C. MOLINERO & P. YSÀS, *Els anys del PSUC. El partit de l'antifranquisme (1956–1981)* (Barcelona: L'Avenç, 2010); G. PALA, *El PSUC. L'antifranquisme i la política d'aliances a Catalunya (1956–1977)* (Barcelona: Base, 2011). Sobre el PCE, i també sobre el PSOE: J.A. ANDRADE, *El PCE y el PSOE en (la) transición. La evolución ideológica de la izquierda durante el proceso de cambio político* (Madrid: Siglo XXI, 2012).

després la Plataforma de Convergència Democràtica, i es va iniciar ràpidament una aproximació entre ambdues entitats que permetria el març de 1976 la fusió en Coordinación Democrática amb un programa clar de ruptura democràtica,⁸ consistent en l'obertura d'un procés constituent a fi d'establir una democràcia com les europees. En resum, la mobilització social i la unitat finalment assolida per l'antifranquisme resultarien essencials en la crisi de la dictadura. Una crisi que va tenir una dimensió interna molt notable.

Com sabem prou bé, el franquisme no va tenir mai el caràcter monolític que sovint proclamava. Des del seu procés formatiu s'havien produït tensions a l'interior de la dictadura entre posicions i actituds divergents davant de problemes diversos, tot i que sense amenaçar mai la coincidència en els fonaments i les característiques bàsiques del Nou Estat. En els darrers anys, la historiografia ha dedicat una major atenció a l'interior del règim des de la dècada dels anys seixanta i això ens ha permès conèixer molt millor el franquisme des de dins en el procés que va portar-lo a la crisi.⁹ Un coneixement que fa absolutament insostenible l'explicació, propagada des de sectors tant a la dreta com a l'esquerra de l'espectre polític, que presenta la transició com una operació dissenyada i executada des de les institucions franquistes per arribar a la democràcia configurada en la Constitució de 1978. Per a uns, els que estaven instal·lats en les institucions, aquells van ser els artífexs de la democràcia. Per a altres —acceptant el nucli central d'aquest argument—, aquest seria l'origen d'una democràcia imposada pels franquistes en benefici propi, plena de limitacions i perversions.

8 Si sobre l'Assemblea de Catalunya disposem de diversos estudis, pel conjunt d'Espanya no hi ha ni una sola monografia dedicada a les instàncies unitàries antifranquistes.

9 Vegeu, entre d'altres, J. TUSELL & G. QUEIPO DE LLANO, *Tiempo de incertidumbre*. Carlos Arias Navarro entre el franquismo y la transición (Barcelona: Crítica, 2003); A. SOTO, *¿Atado y bien atado? Institucionalización y crisis del franquismo* (Madrid: Biblioteca Nueva, 2005); P. HISPÁN, *La política en el régimen de Franco entre 1957 y 1969. Proyectos, conflictos y luchas por el poder* (Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 2006); C. MOLINERO & P. YSÀS, *La anatomía del franquismo. De la supervivencia a la agonía, 1945-1997* (Barcelona: Crítica, 2008); F. GALLEGU, *El mito de la Transición. La crisis del franquismo y los orígenes de la democracia* (Barcelona: Crítica, 2008). Una interpretació sobre la continuïtat entre les propostes reformistes dels anys seixanta i el canvi polític dels setanta a C. PALOMARES, *Sobrevivir después de Franco. Evolución y triunfo del reformismo, 1964-1977* (Madrid: Alianza Editorial, 2004).

Certament, la recerca no avala l'explicació anterior. Tot el personal polític franquista va ser conscient des de la dècada dels seixanta que el règim, per assegurar el seu futur, havia d'adaptar-se a una societat immersa en un procés de canvis profunds i havia de preveure adequadament la situació posterior a la desaparició del Caudillo. Però tot el personal polític franquista coincidia també en la defensa de la continuïtat del règim més enllà de la vida del dictador i en el rebuig radical a substituir-lo per una democràcia liberal. Aquesta és una qüestió fonamental que s'ha intentat desvirtuar continuadament, presentant uns aperturistes que tenien l'objectiu d'arribar a una democràcia en un futur més o menys llunyà. Però, com va sintetitzar molt bé Javier Tusell ja fa anys, davant de la confusa distinció entre immobilitistes i aperturistes, gairebé tot el personal franquista era les dues coses alhora: immobilitistes perquè no volien de cap manera substituir l'ordre franquista per una democràcia i, al mateix, aperturistes perquè veien necessaris alguns canvis a l'interior de les institucions.¹⁰ Les divergències, que van intensificar-se a partir de 1967, radicaven en com assegurar millor el futur del règim i no pas en com substituir-lo per una democràcia.

Pels falangistes, amb la fórmula «después de Franco, las instituciones», es tractava de completar la institucionalització perquè la democràcia orgànica funcionés de manera plena. Però per assolir aquest objectiu era necessari augmentar els canals de participació política en les institucions perquè es convertissin en més representatives: una major representativitat els dotaria d'una legitimitat que òbviament no tenien. En aquest projecte de donar, en expressió de Raimundo Fernández Cuesta, «autenticitat» a les institucions del règim, el Movimiento hi havia d'exercir un paper central que el reforçaria políticament. Paral·lelament, era convenient una flexibilització de la política informativa i cultural. Els denominats tecnòcrates —presentats sovint i sense cap fonamentació com els genuïnament aperturistes— rebutjaven que el Movimiento tingués un major pes en les institucions i, conforme al seu elitisme, desconfiaven de formes polítiques més participatives que podrien escapar del control governamental. La seva opció era la continuació del creixement econòmic i l'extensió del benestar, perquè aportarien el grau suficient d'acceptació i

10 J. TUSELL, *Carrero. La eminencia gris del régimen de Franco* (Madrid: Temas de Hoy, 1993), 294.

de legitimitat del règim; la «monarquia del 18 de Julio», per la seva banda, asseguraria la necessària estabilitat institucional.

La topada entre els dos sectors polítics va intensificar-se després de l'aprovació de la Llei Orgànica de l'Estat el 1967, amb èxits i fracassos en ambdues parts. Per exemple, amb el suport determinant de Carrero, els tecnòcrates van bloquejar la creació d'associacions polítiques i el projecte de reforma de l'Organització Sindical, però no van poder evitar el reforçament de l'organització del Movimiento, en especial del seu Consejo Nacional. El canvi de govern d'octubre de 1969 va ser fonamentalment conseqüència de les greus tensions acumulades. Tanmateix, lluny de reconduir la situació de divisió interna, el predomini dels tecnòcrates en el Govern va obrir una confrontació més aguda que es manifestaria, sempre portes endins del règim, amb particular intensitat arran de la denominada "crisi de desembre" del 1970 i fins al 1973, quan el nomenament de Carrero com a president del Govern va dur a formar un gabinet més equilibrat, amb una major presència dels falangistes. Més enllà de les divergències falangistes-tecnòcrates, la política de Carrero segons la qual no calien ni tan sols modestos canvis sinó només el perfeccionament de les institucions tal com estaven configurades, va comportar l'adopció de posicions crítiques de dirigents destacats, com Manuel Fraga o Federico Silva Muñoz.

En els últims anys, la desaparició de Carrero ha continuat sent objecte d'especulacions i les teories conspiratives han obtingut notable ressonància. Tanmateix, les explicacions ben fonamentades per la historiografia no confirmen els relats més imaginatius. En primer lloc, s'ha mantingut una valoració sobre la desaparició de Carrero poc concordant amb la d'aquells que la consideren fonamental per a la fi de la dictadura. I és que sovint s'ha oblidat o minimitzat que tot el poder de Carrero provenia de Franco i que, desaparegut el Caudillo, la seva posició hauria quedat debilitada, entre d'altres coses, perquè l'almirall era un dirigent molt qüestionat internament, tot i que després del seu assassinat tot el franquisme el venerés com a l'últim màrtir. Carrero tenia molt poques simpaties entre els falangistes pel seu suport als tecnòcrates i, entre aquests, alguns eren crítics amb la seva excessiva rigidesa. Per als militars, era molt més un polític que un dels seus; era un militar de despatx apartat del comandament castrense des de l'inici dels anys quaranta.

La suposada implicació nord-americana en l'atemptat que li costaria la vida només pot sostenir-se des del desconeixement de la recerca sobre les relacions entre els EEUU i Espanya.¹¹ D'una banda, Carrero era un excellent interlocutor per als nord-americans, molt comprensiu amb les seves posicions i, com Franco mateix, decidit a preservar per sobre de tot l'aliança formalitzada el 1953. D'altra banda, res no permet afirmar que per al Govern dels EEUU constituís una prioritat l'establiment a Espanya d'un règim democràtic i que actués en aquesta direcció. Com assenyala Encarnación Lemus, el secretari d'Estat Henry Kissinger va reiterar «hasta el final su opción por un *rey que gobierne*, una monarquía autoritaria que impida la *natural tendencia de los españoles hacia la anarquía*».¹² Res a veure, doncs, amb la democràcia realment configurada, malgrat totes les imperfeccions que es vulguin assenyalar i que res no impedia que es corregissin —si hi hagués hagut voluntat política i majories socials que ho haguessin reclamat— en els trenta-cinc anys posteriors.

El govern format per Carlos Arias Navarro va trencar la temptativa d'equilibri del govern de Carrero de 1973 i va invertir la situació de 1969: els tecnòcrates van ser bandejats del Govern; la desaparició dels seu principal valedor, Carrero, els va deixar sense suports rellevants. S'inicià una nova temptativa aperturista amb l'«espíritu de 12 de febrero» i una acció governamental molt contradictòria que accentuà les divisions internes, en una situació cada vegada més desfavorable per al règim: el deteriorament de la salut de Franco, l'impacte de la crisi econòmica internacional, la intensificació de la conflictivitat social i de l'acció de l'oposició, l'augment de la violència terrorista, la crisi del Sahara. En aquest escenari les divisions internes van convertir-se en autèntiques fractures. Els ultrafranquistes van criticar obertament l'aperturisme i, segons ells, la falta de contundència governamental en la repressió de la subversió en totes les seves formes. Sectors falangistes que anteriorment havien propugnat la introducció de modestos canvis en l'ordenament franquista van adop-

11 Entre les aportacions més recents, O.J. MARTÍN GARCÍA & M. ORTIZ HERAS, ed., *Claves internacionales de la Transición española* (Madrid: Libros de la Catarata, 2010); E. LEMUS, *Estados Unidos y la Transición española. Entre la Revolución de los Claveles y la Marcha Verde* (Madrid/Cádiz: Sílex/Universidad de Cádiz, 2011); C. POWELL, *El amigo americano. España y los Estados Unidos: de la dictadura a la democracia* (Madrid: Galaxia de Gutenberg, 2011).

12 E. LEMUS, *Estados Unidos y la Transición española*, 309.

tar actituds defensives alarmats per la mobilització opositora; paral·lelament, altres sectors falangistes i catòlics —els membres del grup Tàcito— es frustraven amb les contradiccions governamentals i la limitació extrema de l'apertura proclamada.

La mort del dictador va produir-se quan el règim estava en la pitjor situació des del final de la Segona Guerra Mundial. Fins i tot, les condemnes internacionals després de les execucions del mes de setembre i la sortida dels ambaixadors de la majoria de països europeus, amb la concentració de rebuig a la madrilenya plaça de Oriente, rememoraven l'any 1946.

Pactes, consens i silenci

Si els franquistes reformistes han fornit continuadament el relat segons el qual van ser ells els que van portar la democràcia, naturalment sota la direcció de Joan Carles de Borbó —un relat que ha estat reproduït i amplificat en molts mitjans de comunicació—, des d'algunes posicions crítiques amb la transició s'accepta que la democràcia establerta va ser, en efecte, obra dels mateixos franquistes, o es presenta com a fruit d'uns pactes que van comportar consensuar una determinada via per sortir del franquisme. El procés real de canvi, però, no s'adiu gens amb aquests relats. La realitat i els processos històrics són naturalment molt complexos i el procés de canvi polític espanyol no n'és una excepció.

La historiografia ha aprofundit en els tres principals projectes polítics en el moment de la desaparició del dictador, en les seves forteses i febleses, i en la dinàmica política, accelerada des de l'inici de 1976. Ni pactes ni consens estaven en l'horitzó, ja que els tres projectes eren incompatibles. Sens dubte, el projecte polític estrictament continuista era el que disposava de major suport entre el personal polític franquista i en les Forces Armades. Havia estat elaborat amb minuciositat fins a poder proclamar que tot estava «atado y bien atado». Molt probablement, el simple continuisme hauria estat una opció viable si Franco hagués desaparegut uns quants anys abans, però en una situació de profunda crisi política no tenia res a oferir, en especial, cap expectativa de millora de la situació política interna; i, encara més, fins i tot podia empitjorar-la si optava per una repressió molt més dura i generalitzada per fer front a la mobilització

antifranquista. I a més a més podia comprometre greument el futur de la monarquia. Tampoc podia oferir cap expectativa de millora de les relacions exteriors, incloses les relatives a la Comunitat Econòmica Europea. Malgrat els seus punts forts, el continuisme va quedar en via morta com a opció, la qual cosa no vol dir que els seus partidaris quedessin marginats políticament de manera immediata.

L'opció que va imposar-se a les institucions va ser la reformista. Què es proposava sota la denominació de "reforma"? Doncs justament això, reformar el règim franquista, però no pas canviar-lo per un altre règim polític, per una democràcia plenament homologable a les europees. Els reformistes volien fer canvis *en* el règim però no pas canviar *de* règim. Aquesta és una qüestió fonamental que pot sostenir-se amb tota l'evidència empírica disponible. Contràriament, allò que no pot sostenir-se —de fet només disposa de formulacions d'intencions fetes retrospectivament— és que el reformisme tingués la democràcia com a objectiu. I això és així tant respecte al projecte reformista del primer govern de la monarquia, amb Carlos Arias de president i Manuel Fraga de vicepresident per Afers Polítics, com al govern d'Adolfo Suárez constituït el juliol de 1976.

Coneixem força bé la trajectòria del govern Arias i el projecte de Fraga.¹³ Partint de la plena legitimitat de l'ordre franquista, es pretenia crear una «democràcia espanyola», que suposaria la conservació de les Llei Fonamentals amb alguns canvis, especialment en la composició de les Corts, que es dividirien en dues cambres, una elegida per sufragi universal i una altra de caràcter corporatiu, i que, almenys inicialment, ni tan sols podrien elegir president del Govern ni controlar-ne l'actuació. Es regularien alguns drets fonamentals, com els d'associació política i reunió, però de manera molt restrictiva, deixant en les mans del Govern una gran capacitat de control, incloent-hi la de decisió sobre quines associacions podien ser autoritzades. La «democràcia espanyola», doncs, tindria poc a veure amb les democràcies de l'Europa pròxima, tot i el llenguatge polític oficial que continuava induint a la confusió perquè donava significacions de caràcter particular, i no homologables amb les seves significacions universals, a conceptes com democràcia, estat de dret o llibertats.

¹³ Vegeu TUSELL & QUEIPO DE LLANO, *Tiempo de incertidumbre*; MOLINERO & YSÀS, *La anatomía del franquismo*; GALLEGU, *El mito de la Transición*.

Aquest projecte polític no era ni molt menys descabellat i hauria pogut tenir èxit en determinades condicions. Necessitava, en primer lloc, una societat passiva, desmobilitzada, disposada a acceptar tot allò que es decidís des del poder. També era imprescindible la col·laboració d'almenys una part de l'oposició. Contràriament a les sorprenents afirmacions d'alguns assagistes i polítics sobre una societat suposadament desmobilitzada, el primer semestre de 1976 la mobilització democràtica va assolir una gran dimensió, que va deixar molt clar el rebuig de sectors socials molt amplis a la reforma governamental i la demanda inequívoca de «Llibertat, amnistia, Estatut d'autonomia». D'altra banda, el Govern no va aconseguir el suport de cap sector significatiu de l'oposició ni va poder impedir-ne la unitat en la Coordinación Democrática. I a més, tampoc va poder evitar l'hostilitat o la desconfiança d'una part del personal franquista.

El fracàs absolut d'aquest primer projecte de reforma política va donar pas a un nou Govern presidit per Adolfo Suárez, que en els mesos anteriors i des de la Secretaria General del Movimiento no s'havia distingit pel seu entusiasme reformista.¹⁴ Calia una actuació més audaç per aturar la crisi que podia acabar compromentent el futur de la monarquia. Per això, el nou Govern, més enllà de fer una promesa genèrica de democratització, va prendre decisions per desactivar la mobilització conduïda per l'oposició. L'aprovació d'un decret-llei d'amnistia es dirigia directament a satisfer, encara que fos només de manera parcial, un dels objectius que més havia contribuït a les manifestacions que en els mesos anteriors havien desafiat el control del carrer per la dictadura. D'altra banda, l'inici de converses directes amb dirigents de grups opositors buscava trencar la unitat de l'antifranquisme, condició necessària per a l'èxit de qualsevol projecte reformista; perquè el nou projecte governamental es continuava proposant la reforma del franquisme, no que desaparegués.

La política governamental va aconseguir —també aprofitant el període estiuenc— una disminució de la conflictivitat però els contactes amb dirigents de l'oposició no van dur enlloc, més enllà d'establir unes primeres relacions personals. El Govern va decidir concretar el seu projecte en la Llei per a la Reforma Política, aprovada per les Corts el novembre i

14 Entre les últimes biografies d'Adolfo Suárez destaca la de J.F. FUENTES, *Adolfo Suárez. Biografía política* (Barcelona: Planeta, 2011).

després en referèndum. No té cap sentit expressar sorpresa per la votació dels procuradors: formaven part d'una institució estructuralment subordinada al Govern i, malgrat l'entusiasme expressat en els aplaudiments a les intervencions dels continuistes, a l'hora de votar no podien oblidar que els seu càrrecs —i en molts casos també el seu sou— depenien de nomenaments governamentals.

La Llei per a la Reforma Política (LRP) ha estat objecte d'atenció a fi de situar-la adequadament en l'incert procés de canvi que s'estava desenvolupant. Modificava la llei de Corts i la Llei Orgànica de l'Estat, i establia un Congrés i un Senat que serien elegits per sufragi universal i que, juntament amb el Govern, podrien fer reformes constitucionals, és a dir, modificar les Lleis Fonamentals franquistes. Però la LRP no implicava necessàriament la celebració d'unes eleccions lliures, per exemple si només podien presentar-s'hi les associacions polítiques legals —la pràctica totalitat de l'oposició democràtica continuava en la il·legalitat— o si el procés electoral no es feia amb totes les garanties.

El referèndum de desembre de 1976 va reforçar la posició de Suárez però també va posar sobre la taula les febleses governamentals. La principal era que, si es volien celebrar unes eleccions que fossin acceptades com a legítimes, calia l'acord amb l'oposició. Si les eleccions no eren acceptades interiorment i a l'exterior com a l'expressió de la voluntat popular, la situació política podia deteriorar-se encara més.

Els primers mesos de 1977 van esdevenir decisius en el procés de transició i, per això, ha estat necessari analitzar-los de manera detinguda.¹⁵ Aquesta anàlisi ens permet apreciar molt bé el caràcter obert del procés, les nombroses incerteses fins i tot quan hi havia ja un termini per celebrar unes eleccions, l'impacte de les accions desestabilitzadores, i les fortes i febleses dels principals actors polítics. Certament, el Govern estava en una disjuntiva, en una situació política agreujada per la violència desencadenada el mes de gener, amb l'atemptat d'Atocha com a esdeveniment més rellevant. O es mantenia en el projecte reformista, amb una molt incerta estabilització política, o acceptava anar a unes eleccions lliures. Per la seva banda, l'àmplia però alhora heterogènia oposició havia també de definir la seva posició, valorant les seves febleses —la impossi-

15 He intentat fer-ho a P. YSÀS, «La transición española: luces y sombras», *Ayer* 79 (2010): 31–57.

bilitat de portar el règim al col·lapse— i també les seves fortesaleses —la capacitat mobilitzadora contra el Govern i la capacitat de deslegitimar-lo. Ho va fer amb la presentació de set condicions —en síntesi, reconeixement de tots els partits, amnistia, dissolució del Movimiento i garanties sobre el procés electoral— i la formació de la Comissió dels Nou per negociar-les. Si el Govern estava disposat a conèixer la voluntat popular i, per tant, a acceptar que el procés que havia començat com una reforma del règim pogués acabar en un canvi de règim, havia d'adoptar un seguit de decisions que fins aleshores ni figuraven en la seva agenda política ni s'havia tan sols contemplat. Però si ho feia, el projecte reformista començaria a desnaturalitzar-se: unes eleccions lliures implicaven la pèrdua del control absolut del procés.

L'acció del govern Suárez s'ha presentat algunes vegades com l'apropiació de bona part del programa de l'oposició. Però més que apropiarse d'un programa aliè, es va veure obligat a prendre decisions fortament condicionat per l'oposició. Condicionat i empès. Bona part de les decisions que el Govern va aprovar a partir de febrer en successives reunions del Consell de Ministres van anar dirigides a satisfer —almenys parcialment— les condicions formulades per l'oposició: modificació de la llei d'associació política, ampliació del decret llei d'amnistia de juliol de 1976, normes electorals, dissolució del Movimiento, legalització del PCE.

Malgrat l'exercici efectiu de moltes llibertats, la democràcia era encara inexistent quan es van celebrar les eleccions el 15 de juny de 1977. Tanmateix, el resultat va expressar amb notable fidelitat la voluntat popular. La composició de les noves cambres va determinar la nova etapa en el procés de canvi polític. El fracàs d'aquells que no volien anar més enllà de les reformes —Aliança Popular—, l'elevada representació assolida pel conjunt de les formacions rupturistes —PSOE, PCE, CDC, PNB i altres— i la victòria curta de l'heterogènia coalició UCD van determinar dos qüestions essencials: les Corts es convertirien en constituents malgrat que no havien estat convocades amb aquest caràcter. I, ara sí, s'obriria una política d'acords, de consens, molt més per necessitat que per voluntat, tot i que després de la necessitat se'n faria virtut.

Com va copsar molt bé l'ex-sots-secretari de Governació fins poques setmanes abans de les eleccions i diputat electe José Miguel Ortí Bordas: «sin faltar gravemente a la verdad, a partir de ese momento ya no iba a ser

posible hablar con propiedad de “reforma política” sino de ruptura. [...] Con reconciliación nacional, con pacto entre partidos y consensos parlamentarios, pero ruptura a fin de cuentas».¹⁶ En efecte, la reforma s’havia acabat. S’obria un procés constituent, rebutjat per AP;¹⁷ que no seguiria el full de ruta governamental inicial, que consistia en una comissió d’experts que havia d’elaborar un avantprojecte de Constitució, que, en canvi, coincidia fonamentalment amb la proposta de l’oposició democràtica.

El text constitucional aprovat el desembre de 1978 ha estat exhaustivament analitzat pels juristes. Molta menys atenció s’ha dedicat al seu procés d’elaboració. Potser per això, l’assagisme transicional està ple de tòpics i de simplificacions. La Constitució va ser finalment fruit de l’acord entre les forces polítiques que representaven la immensa majoria dels ciutadans, però el procés no va ser fàcil. Les posicions sobre moltes qüestions eren molt diferents. En diversos moments la tensió va assolir graus elevats, i fins i tot va perillar l’acord bàsic. I, contràriament a moltes afirmacions fetes sense cap fonamentació, en el debat constituent va discutir-se lliurement de tot: de la monarquia, de la república, dels drets i llibertats, de les nacionalitats, de l’autodeterminació, i també de la guerra civil i del franquisme.¹⁸ Només cal consultar els milers de pàgines dels debats de la Comissió Constitucional i de les sessions plenàries del Congrés i posteriorment del Senat.¹⁹ Això no vol dir que no existissin condicionaments i pressions importants de diversa procedència, però la realitat del procés constituent està en oberta contradicció amb les explicacions que només parlen d’imposicions, renúncies i silencis.

Naturalment, un concepte tan aliè a molts relats com el de correlació de forces no és prescindible a l’hora d’explicar un procés polític. El text constitucional va ser, finalment, fruit d’una determinada correlació de

16 J.M. ORTÍ BORDAS, *La Transición desde dentro* (Barcelona: Planeta, 2009), 362.

17 Entre les moltes paradoxes del procés de transició, hi ha la de la conversió de Manuel Fraga, per causa de la seva participació a la ponència constitucional, en un dels «pares» d’una Constitució que el seu grup polític no volia fer i que la meitat dels seus diputats no va votar a favor.

18 Contràriament al tòpic tan estès del silenci i la desmemòria, la Guerra Civil i el franquisme van ser molt presents en el debat públic. Altra cosa és l’absència d’una política de memòria des de les noves institucions democràtiques i el reconeixement i reparació insuficients de les víctimes de la dictadura. Absència i insuficiències que, després de 1982, només poden explicar-se per la manca de voluntat política dels governants i d’una demanda social que no va aparèixer fins al final dels anys noranta.

19 *Constitución Española. Trabajos parlamentarios*, 4 vol. (Madrid: Cortes Generales, 1980).

forces, d'un equilibri de forces que va portar al consens com a millor fórmula per a tothom.

*

La historiografia sobre la transició té encara molts deures per fer. Tanmateix, amb limitacions i insuficiències, ens permet conèixer un procés real de transició que està molt allunyat de les visions interessades que presenten un canvi polític conduït per una part dels reformistes franquistes que, transformats sobtadament en demòcrates, sabien molt bé on volien anar —a la democràcia— i com anar-hi —«de la llei a la llei». El procés real de canvi va ser també molt diferent al que presenten relats sobre la transició desconexors dels projectes polítics, de les propostes i accions dels principals actors polítics i socials, i que, fins i tot, moltes vegades utilitzen dades factuais bàsiques del procés de canvi amb errors injustificables,²⁰ com ara, per posar només dos exemples, l'afirmació que el PCE no es va poder presentar a les eleccions de 1977 perquè no estava legalitzat,²¹ o que la Constitució de 1978 era una «veritable antítesi» de la de 1931.²²

La missió dels historiadors, també els de la transició, és analitzar, comprendre i explicar, fugint d'apriorismes, de simplificacions, de maniqueïsmes, de manipulacions i de mitificacions, per fer impossible, o si més no més difícil, la instrumentalització de la història per legitimar poders, justificar trajectòries o fonamentar en fals projectes polítics.

20 Una bona mostra a S. JULIÀ, «Cosas que de la transición se cuentan», *Ayer* 79 (2010): 297–319.

21 J. RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS, «Democracia, literatura y poder», dins J.B. MONLEÓN, coord., *Del franquismo a la posmodernidad. Cultura española, 1975–1990* (Madrid: Akal, 1995), 267–278.

22 C. HUMLEBAEK, «La memoria de la Segunda República durante la transición a la democracia», dins A. EGIDO, ed., *Memoria de la Segunda República. Mito y realidad* (Madrid: Biblioteca Nueva, 2006).